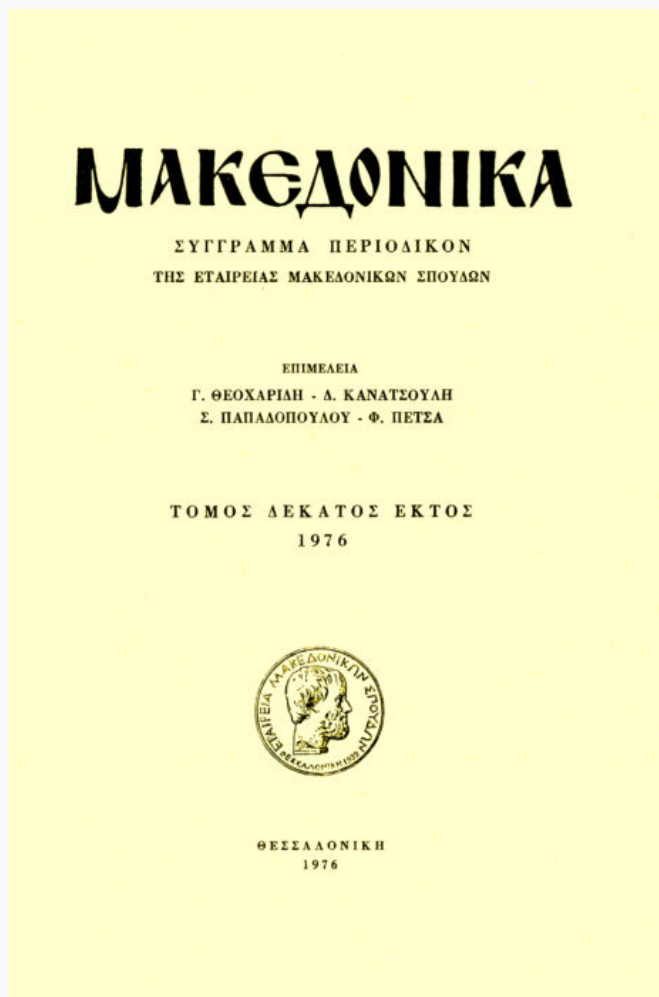

Μακεδονικά

Τόμ. 16, Αρ. 1 (1976)

Evangelos Kofos, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. With a Foreword by W. N. Medlicott

Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.650](https://doi.org/10.12681/makedonika.650)

Copyright © 2015, Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαδόπουλος Σ. Ι. (1976). Evangelos Kofos, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. With a Foreword by W. N. Medlicott. *Μακεδονικά*, 16(1), 369-377. <https://doi.org/10.12681/makedonika.650>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ I

E v a n g e l o s K o f o s, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. With a Foreword by W. N. Medlicott. έκδ. IMXA, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 284.

Ἡ τελευταία ἑκατονταετία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, πού καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 19ου αἰ., ἀρχίζει μὲ τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τοῦ ὀρισμοῦ στὴ διεθνή διπλωματία κατὰ τὸ Συνέδριο τῆς Βερόνας (1822) καὶ λήγει τὸ 1922 μὲ τὰ δραματικά γεγονότα πού ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία. Ὀλόκληρη ἡ περίοδος αὐτὴ τῆς ἱστορίας, πού ἐπηρέασε ἀποφασιστικά τὴ μοίρα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, εἶναι φορτισμένη ἀπὸ τὶς ἐπιπτώσεις κρίσιμων καὶ ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος γεγονότων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια, ἰδιαίτερα ἐκεῖνα πού συνδέονται μὲ τὶς ἐξάρσεις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, εἶναι ἄγνωστα στὶς λεπτομέρειες, τόσο στὴν ἔκταση ὅσο καὶ στὸ βάθος τους. Μπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι γνωστὸ τὸ γενικὸ περίγραμμα τῶν γεγονότων, ὅμως ἡ ἄγνοια τῶν λεπτομερειῶν τους, πολλὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες προσδιορίζουν καὶ τὴν ποιοτικὴ σύνθεσή τους, εἶναι δυνατό νὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ ἐσφαλμένες κρίσεις, χαρακτηρισμοὺς καὶ ἀξιολογήσεις. Γι' αὐτὸ ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία ἡ προσφορά τῶν μελετητῶν πού καταπιάνονται μὲ τὴν ἐξονυχιστικὴ διερεύνηση περιόδων τῆς ἱστορίας, μὲ περιορισμένη ἴσως χρονικὴ διάρκεια, ἀλλὰ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὶς μετέπειτα ἐξελίξεις καὶ πλουτίζουν ἔτσι τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία μὲ ἔργα πού συμβάλλουν θετικὰ στὴν προβολὴ τῶν γεγονότων μέσα στὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις.

Μία τέτοια ἱστορικὴ μεγέθυνση πραγματοποιεῖ ὁ διδάκτωρ τῆς ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου κ. Εὔαγγελος Κωφός μὲ τὸ βιβλίον του «Greece and the Eastern Crisis 1875-1878». Ἡ περίοδος πού ἐπέλεξε γιὰ ἐξαντλητικὴ ἀπὸ κάθε πλευρὰ διερεύνηση δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιὰ ἔξαρση, ἀπὸ τὶς πολλές, τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, ἀλλὰ τὶς κρίσιμότερες στιγμὲς του κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. Οἱ στιγμὲς αὐτὲς συνδέονται μὲ γεγονότα πολεμικὰ πού ἄλλαξαν ριζικὰ τὸ χάρτη τῶν Βαλκανίων καὶ ἄλλα, διπλωματικά, πού ἐξουδετέρωσαν σὲ πολλὰ σημεία τὰ πρῶτα καὶ συνέβαλαν καὶ τὰ δύο στὶς μετέπειτα ἐξελίξεις καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἰδιαίτερα στὸ Μακεδονικὸ χόρο. Ἐτσι, συμφωνώντας μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἀγγλοῦ ἱστορικοῦ καὶ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου W. N. Medlicott, πού προλογίζει τὸ σύγγραμμα, πρέπει νὰ παραδεχθῶμε ὅτι ὁ κ. Κωφός μὲ τὴν ἐργασία του ἔδωσε μὲ ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τὴν ἑλληνικὴ ἄποψη στὶς σχετικὲς μελέτες πού ἀναφέρονται στὴν κρίση τοῦ 1875-1878, ἡ ὁποία μὲν πρόσφατα ἄρχισε νὰ διερευνᾶται συστηματικά.

Γιὰ νὰ ἐκτιμηθῇ ὅμως ἡ σημασία τῆς ἐπιστημονικῆς προσφορᾶς τοῦ κ. Κωφοῦ, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναλυθῇ εὐρύτερα τὸ περιεχόμενό της.

Τὸ βιβλίο χωρίζεται σὲ 11 κεφάλαια, κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ὅποια καλύπτει καίρια σημεῖα τῶν ἐπαναστατικῶν, πολεμικῶν καὶ διπλωματικῶν γεγονότων τῆς περιόδου πού ἐξετάζεται. Προηγεῖται σύντομος πρόλογος τοῦ συγγραφέα πού κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖο βασικὰ ἀναφέρεται στὴν ἐξέταση τῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἀνατολικῆς Κρίσεως τοῦ 1875-1878, γιὰ τὸ ἀρχαιακὸ ὕλικό πού χρησιμοποιοῦν καὶ γιὰ τὴ μέθοδο πού ἀκολουθήθηκε κατὰ τὴ διαπραγμάτευσή του. Ἀκολουθεῖ μιὰ πολὺ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή, στὴν ὁποία δίδονται ὅλα τὰ στοιχεῖα, ὅχι μόνον γιὰ νὰ εἰσαχθῇ ὁ ἀναγνώστης στὴν ἀτμόσφαιρα τῶν γεγονότων πού θὰ ἐξιστορηθοῦν,

ἀλλὰ καὶ νὰ ἐφοδιαστῇ μὲ τὰ κριτήρια ἐκεῖνα πὺν θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ ἀποτιμῇσθ τὸ βάρος τους, ἀφοῦ πρῶτα συνδεθῇ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀνέλιξι τοῦ θέματος ὡς τὴν ἐποχὴ πὺν κορυφώνεται σὲ κρίσιμ.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ ἐθνικὲς φιλοδοξίες τῶν Ἑλλήνων, ὅπως αὐτὲς ἐκφράζονται μὲ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ (στὶς ρίζες τῆς ὁποίας ἀνατρέχει ὁ κ. Κ. γιὰ νὰ παρακολουθῇ τὴν ἀνέλιξί της καὶ νὰ ἀναφερθῇ στοὺς φορεῖς καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ καθένας τους τὴν ἐξέφραζε), ἀγνοήθηκαν ἀπὸ τὶς διεθνεῖς διασκέψεις κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1875-1878, καὶ ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς διέτρεξε θανάσιμο κίνδυνο. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἐφῆσσε στὴν κορύφωσή του μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ἐξουδετερώθηκε μὲ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Συνεδρίου τοῦ Βερολίνου.

Ἡ ἐξέταση τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος μὲ τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς ὁδηγεῖ τὸν συγγρ. στὸ συμπέρασμα ὅτι ὅσο πλησιάζουμε στὴν ἐξεταζόμενη ἐποχὴ, οἱ σχέσεις αὐτὲς ἐξασθενοῦν, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ σχέσεις μὲ τὴν Τουρκία βελτιώνονται. Αὐτὴ ἡ ἐξασθένιση ἔχει καὶ τὰ αἰτία της, τὰ ὁποῖα διερευνῶνται (π.χ. ἐμφάνιση τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας στὴ Μακεδονία τὸ 1867, ἵδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας κτλ.). Πιὸ ὁμαλὲς ἦταν οἱ σχέσεις μὲ τὴν ἀλβανικὴ ἐθνότητα, πὺν ἀπέβλεπαν στὴ δημιουργία ἐνὸς ἐνοποιημένου κράτους. πρὶν ἀπὸ τὴν κρίσιμ τοῦ 1875-1878. Ἡ βελτίωση τῶν σχέσεων μὲ τὴν Τουρκία δὲν ὑπῆρξε τυχαῖο γεγονός, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε συνάρτηση τῶν συνθηκῶν πὺν εἶχαν δημιουργηθῇ καὶ σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ Ἑλλάδα κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς κρίσεως, ἀποξενωμένη ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς καὶ παραμελημένη ἀπὸ τὴ Ρωσία, βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴ βρετανικὴ ἐπιτροπὴ, πὺν ἐπεδίωκε προώθηση τῶν σχέσεων της μὲ τὴν Τουρκία γιὰ τὴν ἐξασφάλιση περιοδου εἰρήνης καὶ συνεργασίας.

Ἀξιόλογες εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα πὺν ἀναφέρονται στὸ τμῆμα τῆς εἰσαγωγῆς του, τὸ σχετιζόμενο μὲ τὶς προθέσεις καὶ τὸ ρόλο πὺν διαδραμάτιζαν τότε τὰ δύο ἐθνικὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ: ἡ Ἀθῆνα καὶ ἡ Κωνσταντινούπολι. Τὰ δύο αὐτὰ κέντρα ἀποτελοῦσαν καὶ δύο διαφορετικοὺς σταθμοὺς γιὰ τὴν πραγματοποιοίηση τῶν ἐθνικῶν φιλοδοξιών. Ἡ Ἀθῆνα εἶχε στραμμένα τὰ βλέμματά της στὴν Κρήτη, τὴν Θεσσαλία, τὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Μακεδονία. Ἀντίθετα οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μὲ τοὺς ὁποῖους συντάσσονταν καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Θράκης καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, υἱοθετοῦσαν πολιτικὴ συνπάρεξως μὲ τοὺς Τούρκους, πὺν βοηθοῦσε στὴν ἐπιβίωσή τους καὶ τὴ βαθμιαία ἀνέλιξί τους στοὺς καίριους τομεῖς τῆς ζωῆς τῶν λαῶν τῆς Αὐτοκρατορίας.

Στὸ τμῆμα τῆς Εἰσαγωγῆς πὺν τιτοφορεῖται «Οἱ ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας» ἀναλύονται οἱ ἐπικρατοῦσες συνθήκες καὶ τὰ προβλήματα τὰ συνδεόμενα μὲ τὴ γενικότερη ἐθνικὴ ὑπόθεση σὲ καθεμιά ἀπὸ τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες (Κρήτη, Μακεδονία, Ἠπειρο, Θεσσαλία, Θράκη καὶ Κύπρος), μὲ ἰδιαίτερη μνεία τῆς κοινότητος τοῦ Ἁγίου Ὁρους, μὲ στατιστικὰ στοιχεῖα καὶ ἀναφορὰ στὶς διάφορες ἐπαναστατικὲς κινήσεις τῶν μοναχῶν. Στὴ συνέχεια δίδονται μὲ συντομία στοιχεῖα γιὰ τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες ἐξω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία (Ρωσία, Βαλκάνια, Κεντρικὴ Εὐρώπη, Ἀγγλία, Αἴγυπτο κτλ.), τὴν ἱστορικὴ τους ἐξέλιξι, τὸ φρόνημα τῶν μελῶν τους καὶ τὴ συνεισφορὰ τους στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ τοῦ ἔθνους.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν κατατοπιστικὴ αὐτὴ εἰσαγωγὴ ἀρχίζει ἡ λεπτομερειακὴ διερεύνησι τοῦ θέματος. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (σ. 42-57) γίνεται ἀναφορὰ στὰ πρῶτα γενεσιουργὰ αἰτία τῆς Ἀνατολικῆς Κρίσεως, πὺν ταυτίζονται μὲ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς Βοσνίας καὶ Ἐρζεγοβίνης, τῶν ὁποῶν ἐρευνῶνται κυρίως οἱ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια συνδέσεις τους καὶ οἱ ἀντιδράσεις στὸ διπλωματικὸ προσκήνιο. Ἡ θέση τῶν Μ. Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς (Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Αὐστροουγγαρίας, Γερμανίας) συνέπιπτε τότε. Καθεμιά, γιὰ τοὺς δικούς της λόγους, ἐπιθυμοῦσε νὰ τελειώσθ τὸ ταχύτερο ἡ ἐπαναστατικὴ ἐξέγερσι, γι' αὐτὸ υἱοθέτησαν τὸ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, πὺν περιεχόταν στὸ κείμενο τὸ γνω-

στο ός «Andrassy Note» τής 30 Δεκεμβρίου 1875, τó όπόιο έγινε δεκτό από τήν Τουρκία στίς 13 Φεβρουαρίου 1876, χωρίς όμως αυτό νά δώση λύση και στήν περιπλοκή πού δημιουργήθηκε.

Ή έπαναστατική κίνηση στή Βοσνία και Έρζεγοβίνη είχε μεγάλο αντίκτυπο στήν Έλλάδα. Νέα στοιχεία, μέ έρμηνείες πού πείθουν, παραθέτει ó συγγραφέας στό σημείο αυτό, εξετάζοντας τήν πολιτική ζωή τής χώρας, όχι μόνο εκ τών «ένδον», αλλά και σέ συνάρτηση τόσο μέ τó στενότερο περιβάλλον τών Βαλκανίων, όσο και τó ευρύτερο, τó ευρωπαϊκό, πού σχετίζεται μέ τήν πολιτική τών Μ. Δυνάμεων. Γι' αυτό και οί απόψεις του, πού αναφέρονται στίς προσπάθειες συνεργασίας μέ τούς βαλκανικούς λαούς και στούς λόγους πού άποτέλεσαν άνασταλτικούς φραγμούς γιά τήν πραγματοποίηση τής συνεργασίας αυτής δίνουν νέες διαστάσεις στήν εξεταζόμενη περίοδο, αλλά και στήν αξιολόγηση τών γεγονότων τής νεοελληνικής ιστορίας. Τά κύρια σημεία πού τίγονται στή συνέχεια τού κεφαλαίου αναφέρονται στήν πολιτική κατάσταση πού επικρατούσε τότε στήν Έλλάδα, στίς θέσεις τών φορέων τής ελληνικής πολιτικής (Τρικούπης, Κουμουνδούρος), στίς ύποψεις τής Έλλάδος, πώς πίσω από τήν επανάσταση κρύβονταν πανσλαβιστικές Ίντριγκες, στήν άναταραχή τών πνευμάτων άνάμεσα στούς Ήπειρώτες τής Κέρκυρας και στούς Κρήτες τής Άθήνας και τού έξωτερικού, στούς φόβους τών ξένων γιά άλλαγή τής ελληνικής πολιτικής μέ τήν πρωθυπουργοποίηση τού Κουμουνδούρου και στίς προσπάθειες πού καταβλήθηκαν, ιδιαίτερα από τήν Άγγλία και Γαλλία, νά πεισθή ή τουρκική κυβέρνηση νά έλθη σέ συμφωνία μέ τήν Έλλάδα πρós ίκανοποίηση δευτερευόντων θεμάτων, γιά ύποστήριξη τών άντιπολεμικών φατριών τής Άθήνας.

Ή άπόφαση τής Έλλάδος νά άκολουθήσει προσωρινά ουδέτερη στάση δέν ταυτιζόταν μέ τίς προθέσεις τής Σερβίας, πού έπιθυμούσε μία προσέγγιση μέ τούς βαλκανίους γείτονές της μέ σκοπό τή δράση. Στό πλαίσιο αυτό τών προθέσεων ή συμμετοχή τής Έλλάδος κρινόταν από τή Σερβία ούσιωδώς, γι' αυτό και κατέβαλε πολλές προσπάθειες γιά τήν έπίτευξη αυτής τής προσεγγίσεως. Ό συγγραφέας μέ πολλές λεπτομέρειες, άγνωστες ως τώρα, περιγράφει τίς έπίσημες και άνεπίσημες προσπάθειες πού καταβλήθηκαν και αξιολογεί τή σοβαρότητα και τή σημασία τών σχεδίων και άποφάσεων, στό πλαίσιο τών ελληνικών κυβερνητικών, τότε, προθέσεων, τών διεθνών ζυμώσεων και τών άγωνιστικών διαθέσεων πολλών τμημάτων τού ύποδούλου Έλληνισμού. Ή συμφωνία τελικά δέν πραγματοποιήθηκε.

Μέ τήν ίδια ύπευθυνότητα εξετάζονται από τόν κ. Κωφό οί συνεννοήσεις πού έγιναν στήν Κωνσταντινούπολη άνάμεσα στούς Έλληνες και στούς Βουλγάρους γιά μιá συμβιβαστική λύση τών εκκλησιαστικών διαφορών πού προέκυψαν από τó Σχίσμα, μέ τίς εύλογίες τού Ίγνάτιεφ, ό όποιος, έχοντας συνείδηση τού ρόλου πού διαδραματίζει ό Έλληνισμός στήν όλη ζωή τής όθωμανικής αυτοκρατορίας, προσπαθούσε νά φέρη σέ προσέγγιση τούς Έλληνες και Βουλγάρους. Οί συνεννοήσεις πού διεξήχθησαν τó 1875 και 1876 μέ τή συμμετοχή και προεδρία Τούρκου άξιωματούχου, μέσα σέ άτμόσφαιρα αντίδράσεων εκ μέρους τών άντρώπων τού Φαναρίου και τής Άθήνας, τήν όποία τó Πατριαρχείο δέν ένημέρωσε, κατέληξαν σ' ένα πόρισμα τής έπιτροπής μέ 15 άρθρα, τó όποιο περιείχε τίς προϋποθέσεις γιά τήν άναγνώριση τής Βουλγαρικής Έξαρχίας και τής εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας της. Τó περιεχόμενο τού πορίσματος, πού ύποβλήθηκε ύπό τύπο άναφοράς στήν όθωμανική κυβέρνηση, κρίνεται ως ένας τολμηρός συμβιβασμός πού ίκανοποίησε και τίς δύο πλευρές. Ή ελληνική κυβέρνηση όμως είχε τή γνώμη πώς μέ τή συμφωνία δημιουργούνταν κίνδυνοι, γιατί θυσιάζονταν έθνικές φιλοδοξίες, γι' αυτό και πρότεινε τήν τροποποίηση όρισμένων βασικών άρθρων. Πρίν γίνουν οί σχετικές ένέργειες οί ελληνοβουλγαρικές συνομιλίες σταμάτησαν χωρίς τή λήψη όριστικών άποφάσεων, εξ αίτίας τής κυβερνητικής μεταβολής στήν Τουρκία, πού άνέδειξε σάν ισχυρό κυβερνητικό πρόσωπο τόν

αντιρρόσο Midhat Pasha. "Ακαρπες απόμειναν και οι συνομιλίες που είχε ό 'Ι. Γεννάδιος στο Λονδίνο για τό ίδιο θέμα μέ τούς Βουλγάρους ἀπεσταλμένους Balabanov και Zankov.

Στό δεύτερο κεφάλαιο, μέ τόν τίτλο: «'Η επέκταση του άγώνα» (σ. 58-75), παρατίθενται, πέρα από τά ιστορικά στοιχεία (επέκταση της εξέγερσεως στη Βουλγαρία και Σερβία), οι ζυμώσεις και οι έπαφές μεταξύ της ελληνικής κυβερνήσεως και των βαλκανικών κρατών, που κατέτειναν, από της πλευράς των ενδιαφερομένων, σε συνεργασία και σύμπραξη, αλλά και στην εξασφάλιση πλεονεκτημάτων για την ίκανοποίηση των επί μέρους εθνικών διεκδικήσεων.

'Η επέκταση της εξέγερσεως στη Βουλγαρία είχε ισχυρό αντίκτυπο στην 'Ελλάδα, που άκολουθούσε, όπως τονίστηκε, ούδέτερη πολιτική. Οι έπαναστατικές επιτροπές ζητούσαν δράση, ό βασιλιάς Γεώργιος όμως, που βρισκόταν σε περιοδεία, συνιστούσε σύνεση. Τά γεγονότα διαδέχονταν τό ένα τό άλλο, γιατί ή άτμόσφαιρα της περιόδου αυτής είναι φορτισμένη από έπαναστατικότητα και έντονη έμφανη και άφανη διπλωματική κίνηση. 'Η 'Ελλάδα, ή άνεξάρτητη, προσπαθεί νά εκμαιεύσει άπόφαση της 'Υψηλής Πύλης σύμφωνη μέ τις άπώψεις του Πατριαρχείου για τη Βουλγαρική 'Εξαρχία, νά άποτρέψει την έγκατάσταση Κιρκασίων στη Θεσσαλία, Μακεδονία και 'Ηπειρο, νά επιτύχει την επάνοδο των σλαβοφώνων 'Εξαρχικών στους κόλπους του Πατριαρχείου, ενώ ό υπόδουλος 'Ελληνισμός ένισχυεί τό φρόνημά του μέ τη δράση των εκπροσώπων της «'Εθνικής 'Αμυνας» και άλλων συλλόγων. Προσπάθεια καταβάλλεται επίσης για τόν προσεταιρισμό των 'Αλβανών, χωρίς νά καταλήξει σε κάτι θετικό.

Οι έλληνοσερβικές έπαφές συνεχίστηκαν τόσο στο διπλωματικό πεδίο, όσο και πρόσ την κατεύθυνση της δημιουργίας εκ μέρους της Σερβίας προϋποθέσεων στις περιοχές της Τουρκίας που κατοικούνταν από 'Ελληνες για ένοπλη εξέγερσή τους και ύποβοήθηση έτσι του άγώνα που σχεδίαζε ή Σερβία εναντίον της Τουρκίας. Τό ίδιο έγινε και στην ελληνική επικράτεια, όπου δρούσαν, όπως και έξω άπ' αυτή, πράκτορες για τούς όποιους, καθώς και για τά χρήματα που διέθεταν, κυκλοφορούσαν πολλές διαδόσεις. 'Η επέμβαση της Ρωσίας, ή οποία άποδοκίμασε την άπόφαση της Σερβίας για πόλεμο μέ την Τουρκία, ύποχρέωσε την μέν κυβέρνηση Κουμουνδούρου νά συνεχίσει την πολιτική της άναμονής, τόν δέ Λ. Βούλγαρη, που ήταν φορέας των σερβικών προθέσεων στην 'Ελλάδα, νά αναστείλει την έπαναστατική του δράση πέρα από τά σύνορα.

'Η ήττα της Σερβίας στον πόλεμο που άκολουθήσε μέ την Τουρκία, κατά τη διάρκεια του όποιου καμιά αντίδραση δέν σημειώθηκε εκ μέρους των 'Ελλήνων, είχε σαν άποτέλεσμα την όξυνση των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών και τη νέκρωση της έλληνοσερβικής συνθήκης του 1867, άν και οι δύο χώρες κράτησαν άνοικτες τις γραμμές της επικοινωνίας.

Τό ίδιο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τά νέα στοιχεία που προσκομίζει ό συγγραφέας για τις έλληνορουμανικές έπαφές, οι όποιες έγιναν άναγκαίες από τό φόβο της Ρουμανίας—και της 'Ελλάδος—έξ αιτίας των πανσλαβιστικών φιλοδοξιών. Οι έπαφές αυτές κατέτειναν στη σύναψη μιάς συμμαχίας ανάμεσα στις δύο χώρες. 'Η Ρουμανία τη συμμαχία αυτή την ήθελε για νά τη χρησιμοποιήσει στο διπλωματικό παίγνίδι της μέ τις Μ. Δυνάμεις, ιδιαίτερα μέ τη Ρωσία. 'Η 'Ελλάδα όμως φάνηκε επιφυλακτική, τόσο γιατί διέγνωνε τις προθέσεις της Ρουμανίας, όσο και γιατί ή άπουσία του βασιλιά Γεωργίου στο έξωτερικό, που είχε έντονο πολιτικό χαρακτήρα, δέν επέτρεπε την άνάληψη ούσιαστικών πρωτοβουλιών.

Στό τρίτο κεφάλαιο, «'Η Συνδιάσκεψη της Κωνσταντινουπόλεως» (σ. 76-94), εξιστορούνται οι φάσεις της κρίσεως που όδήγησαν στην άποδοχή της επεμβάσεως των Δυνάμεων εκ μέρους της Τουρκίας και στις άποφάσεις που κατέληξε ή Συνδιάσκεψη, σε συνδυασμό μέ τις αντιδράσεις του υπόδουλου 'Ελληνισμού και τις θέσεις της ελληνικής κυβερνήσεως για την ίκανοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων. Οι κινήσεις και οι θέσεις του μαρκισίου του Salisbury (ή παράθεση των έντυπώσεών του από τις συνομιλίες του μέ τούς

ηγέτες των Δυνάμεων, όπως αποκαλύπτεται από το νέο αρχαιακό υλικό, απεικονίζει τις προθέσεις των τότε Ισχυρών για το μέλλον του Έλληνισμού), καθώς και οι απόψεις των άλλων Δυνάμεων για τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, φωτίζονται από νέες πλευρές από τον συγγραφέα. Ο κ. Κωφός υπογραμμίζει την δευδερκεια του Έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο Γενναδίου και την ικανότητά του να ερμηνεύει σωστά τις προθέσεις της αγγλικής πολιτικής και τις διαθέσεις της κοινής γνώμης απέναντι στις ελληνικές διεκδικήσεις, ή προβολή των οποίων είχε πολιτικές επιπτώσεις στο εσωτερικό της Ελλάδας και ζωηρές αντιδράσεις στις υπόδουλές περιοχές, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη.

Η επίσημηση εκ μέρους του συγγραφέα του ρόλου που διαδραμάτιζε ο υπόδουλος Έλληνισμός στη διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής αποτελεί ένα ακόμη αξιόλογο προσόν της μελέτης αυτής. Ορθά αποτιμά τη βαρύνουσα γνώμη που είχε στο θέμα αυτό ο Έλληνισμός της Κωνσταντινουπόλεως. Και ήταν φυσικό να συμβαίνει κάτι τέτοιο. Στην Κωνσταντινούπολη ήταν εγκαταστημένο το Οικουμενικό Πατριαρχείο που αποτελούσε ταυτόχρονα—πέραν από την εκκλησιαστική του αποστολή—και το παραδοσιακό κέντρο του Έλληνισμού. Κοντά σ' αυτό υπήρχαν και όλοι εκείνοι οι οργανισμοί (Εκπαιδευτικοί, Φιλολογικοί και Επιστημονικοί Σύλλογοι) που αναπτύχθηκαν και δρούσαν κάτω από τη σκιά του και άσκοδαν αποφασιστική επιρροή στη διαμόρφωση των αποφάσεών του. Στην Πόλη επίσης ήταν εγκατεστημένοι οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποι του τραπεζικού κεφαλαίου και του εμπορικού κόσμου, καθώς και πολλοί Έλληνες που υπηρετούσαν ως δημόσιοι υπάλληλοι στο όθωμανικό κράτος. Στην έξαρση της κρίσεως που ιστορείται, όλοι αυτοί κινητοποιήθηκαν για να εξασφαλίσουν τα δίκαια του Έλληνισμού, όπως αυτοί τα αντιλαμβάνονταν και με βάση και τα δικά τους συμφέροντα. Για τον Έλληνισμό της Κωνσταντινουπόλεως τα γεγονότα του 1876 δέν αποτελούσαν παρά δικαίωση των φόβων τους για να πανσλαβιστικά σχέδια, γι' αυτό και άχχθηκαν ενάντιοι σέ κάθε παραχώρηση της όθωμανικής αυτοκρατορίας πρός τους Σλάβους. Ήταν εφόμενο ή στάση αυτή να μη συμφωνή με την πολιτική της ελληνικής κυβερνήσεως, που έπικητούσε ίση μεταχείριση Έλλήνων και Σλάβων στίς παραχωρήσεις, και οι κατοπινές εξελίξεις επιβεβαιώνουν την αποψη του συγγραφέα για την επιρροή που άσκησε ό Έλληνισμός της Πόλης στο χειρισμό των εθνικών θεμάτων. Με τις άναφορές των Χριστιανών πρός τό σουλτάνο, που αποφασίστηκε να σταλούν ύστερα από έμπνευση της ελληνικής κυβερνήσεως από τις υπόδουλές επαρχίες Θεσσαλίας, Ήπειρου, Μακεδονίας και Θράκης, με τις όποιες ζητούνταν ίσες παραχωρήσεις σ' όλες τις φυλές της αυτοκρατορίας, και με την πατριαρχική άναφορά που υποβλήθηκε στο σουλτάνο για να έρμηνεύσει τις προθέσεις των υπόδουλών (τή συνταγμένη κάτω από την πίεση των εκπροσώπων του Έλληνισμού στην Πόλη) εξυπηρετούνταν οι τουρκικές θέσεις στη Συνδιάσκεψη. Ο σουλτάνος, έκμεταλλευόμενος την κατάσταση, προχώρησε στην άπαιτηση να σταλή σ' αυτόν από τον πατριάρχη όχι άναφορά αλλά εύχαριστήριο γράμμα για τη «φιλόάνθρωπη διοίκησή του». Χρειάστηκε να καταβληθούν προσπάθειες για να άποτραπή αυτή ή μείωση του Πατριαρχείου, στο όποιο τελικά άποφάσισε να στηριχθή ό σουλτάνος Άβδούλ Χαμίτ. Έτσι, τον Γενάρη του 1877 ό πρσθυπουργός Μιδάτ πασάς έκανε την άνευ προηγούμενου χειρονομία να έπισκεφθή και πρσωπικά τό Φανάρι.

Τά ελληνικά συμφέροντα, παρά τις άλλεπάλληλες προσπάθειες της ελληνικής κυβερνήσεως, παραγνωρίστηκαν από τη Συνδιάσκεψη, οι άποφάσεις της όποιας καταβλήθηκε προσπάθεια να έξουδετερωθούν από την τουρκική κυβέρνηση με τη διακήρυξη ότι θα προέβαινε σέ σημαντικές παραχωρήσεις στίς μη τουρκικές εθνότητες της αυτοκρατορίας που θα άχρήστευαν τις μεταρρυθμίσεις τις όποιες πρότεινε ή Συνδιάσκεψη. Η στάση αυτή της τουρκικής κυβερνήσεως και ή άπόρριψη του περιεχομένου του πρωτοκόλλου του Λονδίνου που όπογράφηκε από τις Μ. Δυνάμεις στίς 31 Μαρτίου 1877 όδήγησαν στην κήρυξη του

πολέμου κατά της Τουρκίας ἐκ μέρους τῆς Ρωσίας (24 Ἀπριλίου 1877), ἡ ὁποία εἶχε ἐξασφαλισθῇ ἀπὸ τὴν Αὐстроουγγαρία μὲ τὴν ὑπογραφὴ μυστικῆς συμφωνίας στὴ Βουδαπέστη στὶς 17 Ἰανουαρίου 1877. Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο τοῦ τετάρτου κεφαλαίου (σ. 95-110) τῆς ἐργασίας ποῦ φέρει τὸν τίτλο «Ἡ ἐκρηξὴ τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου» καὶ στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἐξετάζει ἀκόμη τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἑλλάδα, τὶς προσπάθειες τὼν ἐλληνικῶν κυβερνήσεων νὰ πείσουν τὶς Μ. Δυνάμεις νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὰ ἐλληνικὰ δίκαια, καθὼς καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν τελευταίων. Δίδονται ἐπίσης στοιχεῖα γιὰ τὸν ἐπαναστατικὸ ὄργασμὸ ποῦ ἐπικρατοῦσε στὶς ὑπόδουλες περιοχὲς καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν διαφόρων ὁργανώσεων μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο, «Ἡ Ἑλλάδα ἐτοιμάζεται γιὰ πόλεμο» (σ. 111-136), ἐξετάζεται ἡ πολεμικὴ προπαρασκευὴ, ἡ δράση τῶν ὁργανώσεων καὶ ὁμάδων ποῦ ἀποσκοποῦσαν στὴν προετοιμασία ἐπαναστατικῶν κινήματων, ἡ συνεργασία τοὺς μὲ τὶς προξενικὲς ἀρχὲς στὰ ὑπόδουλα ἐδάφη καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Τρικούπη νὰ ἐπιτύχῃ, μὲ τήρηση οὐδετερότητας, τὴ βρεταννικὴ ὑποστήριξη γιὰ τὴν παραχώρηση ἐπαρχιῶν τῆς Τουρκίας, ποῦ ἦταν «ὀριμες» γιὰ ἐνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα, πράγμα ποῦ δὲν κατόρθωσε μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀναγκασθῇ νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ τηροῦσε ἀνεξάρτητὴ πολιτικὴ γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν δικαίων της. Ἀνάλογη στάση τήρησε ὁ Τρικούπης καὶ ἀπέναντι στὴν Τουρκία καὶ αὐτὸ δημιούργησε ὑποψίες σ' αὐτὴ γιὰ ἐκρηξὴ ἐπαναστατικῶν κινήματων στὰ ἐδάφη της, μὲ συνέπεια τὴν ἐνταση τῶν ἐλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἐνῶ ὄχι μόνον ἡ Ἀγγλία ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλες Δυνάμεις συνιστοῦσαν στὴν Ἑλλάδα παραμονὴ στὴν οὐδετερότητα, ἐκτὸς τῆς Αὐστρίας ποῦ τὴν ἐνθάρρυνε νὰ ἐτοιμασθῇ γιὰ δρᾶση κατὰ τῆς Τουρκίας.

Πολὺ ἐνδιαφέροντα στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι τὰ ὅσα ἐκθέτει ὁ συγγραφέας σχετικὰ μὲ τὶς πρωτοβουλίες ποῦ ἀνέλαβε τῶρα ἡ Ἑλλάδα γιὰ συνεννόηση, ἀκόμη καὶ συνεργασία, τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Οἱ πρῶτες ἐπαφὲς ἔγιναν μὲ τὴ Ρουμανία, προτάθηκε μάλιστα ἡ σύναψη ἐλληνορουμανικῆς συμμαχίας. Οἱ συνεννοήσεις ναυάγησαν ἐξ αἰτίας τῆς στάσεως τῆς Ρουμανίας, ἡ ὁποία προσανατολίστηκε πρὸς τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ καὶ ἔλαβε μέρος στὸν πόλεμο. Σὲ ἀποτυχία κατέληξαν καὶ οἱ συνεννοήσεις μὲ τὴ Σερβία, ποῦ εἶδε μὲν προθυμία γιὰ συνεργασία, ἀλλὰ προτίμησε τελικὰ τὴν τακτικὴ τὴν ἀναμονὴς στὴν κρίσιμὴ στιγμή τοῦ πολέμου, πρὶν κλίνει ἀποφασιστικὰ ἢ πλάστιγγα πρὸς τὸ μέρος τῶν Ρώσων.

Παράλληλα μὲ τὶς ἐνέργειες αὐτὲς ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἀνανέωσε τὶς προσπάθειές της γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴ σύμπραξη τῶν Ἀλβανῶν ἡγετῶν, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ στάση ποῦ σκληρυνόταν ἢ γινόταν διαλλακτικὴ ἀνάλογα μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν ρωσοτουρκικῶν ἐπιχειρήσεων, δὲν ὑποβοηθοῦσε τὴν προσέγγιση, λόγῳ τῶν ἀξιώσεσάν τοὺς γιὰ τὴν ἴδρυση ἀλβανικῆς ἡγεμονίας μὲ ὅρια ποῦ ἦταν ἀπαράδεκτα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πλευρά.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ στάση τῆς Βρεταννίας, ἡ Ἑλλάδα προσπάθησε νὰ ἔλθῃ σὲ διαπραγματεύσεις μὲ τὴ Ρωσία γιὰ σύμπραξη. Οἱ διαπραγματεύσεις δὲν πρόφτασαν νὰ ὁλοκληρωθοῦν λόγῳ τῆς ἀποτυχίας τῶν Ρώσων στὴν Πλέβνα ποῦ ἐπέδρασε καὶ στὴν ἐπιδεινώση τῶν ἐλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἐξ αἰτίας τῆς σκληρύνσεως τῆς τουρκικῆς στάσεως. Οἱ διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν ἀργότερα, ἀνανεώθηκαν δὲ καὶ οἱ ἐπαφὲς μὲ τοὺς Σέρβους γιὰ κοινὴ σύμπραξη, μὲ συμμετοχὴ στὸν πόλεμο, ποῦ θὰ ἐμπόδιζε τὴ δημιουργία μεγάλου βουλγαρικοῦ κράτους, καταστροφικοῦ γιὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ Σέρβους. Ἡ ἀναποφασιστικὸτητα τῶρα τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως δὲν ἐπέτρεψε νὰ καταλήξουν οἱ συνεννοήσεις σὲ ἀποτέλεσμα. Ἡ Πλέβνα στὸ μεταξὺ ἔπεσε καὶ ἡ Σερβία ἔμεινε καὶ πάλι στὸν πόλεμο.

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Τὸ δίλημμα τῆς Ἑλλάδος» (σ. 137-153) ἐκτίθενται τὰ γεγονότα ποῦ ἀκολούθησαν ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Πλέβνας, οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις στὸν ἐλληνικὸ χῶρο καὶ οἱ διπλωματικὲς ζυμώσεις καὶ δραστηριότητες ποῦ ἀναπτύσσονται στὴν Κρήτῃ καὶ τὴν Ἠπειρὸ. Ἀξιόλογο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἡ

ἐκθεσι τῶν γεγονότων καὶ ἡ συναγωγή συμπερασμάτων ἀπὸ τὸ νέο κύκλο τῶν ἐλληνοαλβανικῶν συνομιλιῶν ποὺ ἔγιναν τώρα στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τοῦ Στ. Σκουλοῦδη καὶ τῶν Ἀλβανῶν. Παρὰ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο ἔφτασαν οἱ συνομιλίες ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιτιθεμένων ἀπόψεων, συνεχίστηκαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1878 στὴν Κέρκυρα, γιὰ νὰ διακοποῦν ὀριστικά σὲ λίγο ἐξ αἰτίας τῆς δραστηκῆς ἀλλαγῆς τῆς καταστάσεως στὰ Βαλκάνια καὶ τῆς καχυποψίας τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι στὶς ἀλβανικὲς προθέσεις.

Στὸ ἕβδομο κεφάλαιο, «Ἡ εἰσβολὴ στὴ Θεσσαλία» (σ. 154-171), καὶ ὁγδοο, «Οἱ ἐλληνικὲς ἐπαναστάσεις στὴ Θεσσαλία, Κρήτη, Ἡπειρο καὶ Μακεδονία (σ. 172-184), ἐξιστοροῦνται τὰ γεγονότα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν εἰσβολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία, τὶς ἀντιδράσεις τῆς Τουρκίας καὶ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, τὶς διπλωματικὲς πιέσεις ποὺ ἀκολούθησαν γιὰ τὴν ἀποχώρηση, καθὼς καὶ τὶς ἐπαναστατικὲς κινήσεις στὴ Θεσσαλία, Κρήτη, Ἡπειρο καὶ Μακεδονία. Πρέπει νὰ σημειωθῇ πὼς μὲ τὴν ἐπανάσταση τῆς Μακεδονίας ὁ κ. Κωφός εἶχε ἀσχοληθῇ διεξοδικώτερα στὸ βιβλίο του: «Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878», Θεσσαλονίκη 1969.

Στὸ ἕνατο κεφάλαιο, «Ἡ συνθήκη τοῦ Ἀγίου Στεφάνου καὶ ὁ Ἑλληνισμός» (σ. 185-206), πέρα ἀπὸ τὴν προβολὴ τῶν γεγονότων καὶ τῶν διπλωματικῶν παρασκήνιων σὲ συνάρτησι πάντοτε μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς ἀγῶνες τῆς γιὰ τὴν ἱκανοποίησι τῶν ἐθνικῶν τῆς διεκδικήσεως, ὑπογραμμίζεται εὐστοχα καὶ ἐντονα ἀπὸ τὸν συγγραφέα μία πλευρὰ τῆς βρεταννικῆς διπλωματίας, τῆς ὁποίας ὁ προσανατολισμός βάρινε στὴ μοῖρα τῆς Ἑλλάδος. Τὴν ἐποχὴ αὕτῃ ἡ Μ. Βρεταννία βρέθηκε στὸ δίλημμα: νὰ συνεχίσῃ τὴν ὑποστήριξιν τῆς ἀκεραιότητος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἢ νὰ υἱοθετήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν ἐν ὅς μεγάλῳ ἐλληνικοῦ κράτους. Τὰ αἰτία ποὺ δημιούργησαν τὸ δίλημμα συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν ἀναζωογόνησι τοῦ παραδοσιακοῦ φιλελληνισμοῦ ποὺ σημειώθηκε στὴ Βρεταννία κατὰ τὸ τέλος τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ἀποτέλεσμα τῆς πίστεως ποὺ ἐπικρατοῦσε ὅτι ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία εἶχε πεθάνει καὶ οἱ Ἑλλήνες εἶχαν ἰσχυροὺς λόγους νὰ τὴ διαδεχθοῦν σ' ἓνα μεγάλο μέρος τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς κτήσεως. Οἱ λόγοι καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ Γλάδστον καὶ στελεχῶν τοῦ φιλελευθέρου κόμματος στὴ Βουλὴ, καθὼς καὶ οἱ θέσεις σοβαρῶν δημοσιογραφικῶν ὀργάνων συνηγοροῦσαν γιὰ τὴν παραχώρησι τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῶν νησιῶν στὴν Ἑλλάδα, ἐνῷ ἄλλοι ἐξέφραζαν τὴν ἐπιθυμίαν γιὰ μιὰ ἀνασύστασι τῆς ἐλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅλα αὐτὰ βρῆκαν ἀπήχησι στὴ βρεταννικὴ κυβέρνησι, ποὺ στελέχη τῆς πίστευαν πὼς ὁ Ἑλληνισμός ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσῃ φραγμὸ στὴ σλαβικὴ ἐπέκτασι καὶ πὼς συνέφερε καὶ στὴ Βρεταννία καὶ τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐναντιωθοῦν στὴν κάθοδον τῆς Βουλγαρίας στὸ Αἶγαῖο. Οἱ ὁροι τῆς Συνθήκης τοῦ Ἀγίου Στεφάνου δημιούργησαν προϋποθέσεις γιὰ νὰ συμμερισθῇ τὶς φιλελληνικὲς ἀπόψεις καὶ ἡ πολιτικὴ μερίδα ποὺ ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὶς ἐλληνικὲς διεκδικήσεις. Τὸ δυστύχημα ἦταν πὼς σ' αὕτῃ τὴν πρόσκαιρην καὶ σύντομην στροφὴν τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας ὑπὲρ τῶν ἐλληνικῶν ἀπόψεων δὲν ὑπῆρχε ἡ καθαρὸτητα τοῦ αἰσθήματος, ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ λύσεις εὐνοϊκὲς γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Πολλοὶ ἔβλεπαν τὴ λύσι τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, κατὰ τρόπο ποὺ νὰ εὐνοῖ τὰ ἐλληνικὰ δίκαια, ὅχι σάν τελικὴ ἐκφρασι, ἀλλὰ σάν ἓνα ὅπλο γιὰ νὰ δώσουν τὸ ἀποφασιστικὸ χτύπημα στὴ Ρωσία. Καὶ ἦταν διατεθειμένοι νὰ ἀλλάξουν τὸν τόνο τῶν διαθέσεών τους, μόλις ἡ Τουρκία ἔδειχνε σημάδι ἀναρρώσεως, ὅπως καὶ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ τὶς πρώτες ἀντιδράσεις, καὶ τὴ δραστηριοποίησι Ἑλλάδος καὶ Μ. Βρεταννίας νὰ πείσουν καὶ ἄλλες Μ. Δυνάμεις (Γαλλία, Αὐστροουγγαρία, Ἰταλία) γιὰ τὴ δημιουργίαν ἀντιρωσικοῦ μετώπου.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ Salisbury, ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τὶς θέσεις του πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπουργοποίησιν του, καὶ οἱ ἐνέργειές του, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάληψιν τῆς εὐθύνης τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, δὲν ἔδωσαν λύσι στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα σύμφωνα μὲ τὶς ἐλληνικὲς ἐπιθυμίες καὶ τὴν ἀτιμωφίαν ποὺ εἶχε δημιουργηθῇ στὴ Μ. Βρεταννία. Ὁδήγησαν ὅμως σὲ ἀποφάσεις ποὺ ὑποβοηθοῦσαν τὰ ἐλληνικὰ δίκαια ἀπὸ ἄλλην πλευρὰ καὶ ἀπέβλεπαν στὸν

περιορισμό της εδαφικής επεκτάσεως της Βουλγαρίας, που δημιούργησε ή Συνθήκη του 'Αγίου Στεφάνου, στην προσπάθεια συνδιαλλαγής με την Τουρκία και τόν τεματισμό των επαναστατικών κινημάτων με αντάλλαγμα εδαφικές παραχωρήσεις στη Θεσσαλία και Ήπειρο. Όλα αυτά εξιστορούνται στο δέκατο κεφάλαιο που τιτλοφορείται «Πρὸς μία ἀγγλο-ἐλληνο-τουρκική συνεννόηση» (σ. 207-225). Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει ἐδῶ γιὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Salisbury πὺν στάλθηκε στὸν Βρεταννὸ Ἐπιτετραμένον στὴν Ἀθήνα Wyndham με τὸν ὀρισμὴ τὴν ἀπάντησιν τοῦ νέου τούρκου πρῶτουπουργοῦ Sadyk Pasha στὶς βρεταννικὲς προτάσεις, οἱ ὁποῖες δὲν ἀπέκλειαν παραχωρήσεις στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ, ἀποτελεῖ ἓνα κείμενο με εἰδικὸ βάρος γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ: «Τὸ ὅλο θέμα, ἔγραφε ὁ Salisbury, εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ στενὸχωρα γιὰ μᾶς. Εἶναι τρομερὰ δύσκολο νὰ τᾶχουμε καλὰ με τὸν ἰδιοκτῆτὴ καὶ τὸν κληρονόμο του ταυτόχρονα. Χρειαζόμεστε τὴ βοήθεια καὶ τὸν δύο γιὰ νὰ ἀναχαιτίσουμε τοὺς Σλάβους... Εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τοὺς σκοποὺς μας, ἡ παρὰμῃ τῆς Τουρκίας καὶ ἡ ἀνάπτυξιν τῆς Ἑλλάδος νὰ βαδίσουν με τὸ ἴδιο βῆμα. Ἡ Τουρκία δὲν πρέπει νὰ σκοτωθῇ, ἐνὸςω δείχνει κάποια σημάδια πραγματικῆς ζωῆς, καὶ ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ εἶναι εὐχαριστημένη νὰ περιμένη... Οἱ ἑλληνικὲς φιλοδοξίες δὲν πρέπει νὰ ἀναχαιτισθοῦν, ἀλλὰ οὕτε εἶναι ὀρθὴ ἡ ἄμεση ἱκανοποίησιν τοὺς... Ἐχοντας (οἱ Ἕλληνες) στομάχια πὺν ζητοῦν περισσότερη οὐσιαστικὴ τροφή, μποροῦν νὰ τραφοῦν ἐπιδέξια με τὰ ὄνειρά τους. Αὐτὸ εἶναι γιὰ τὸ καλὸ τους...».

Ἄν καὶ τὸ θέμα ἀντικρίζεται στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ βασικὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ βρετανικοῦ συμφέροντος, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ παραγνωρίσῃ τὸν ρεαλισμὸ τοῦ συντάκτη, πὺν βλέπει με καθαρότητα στὸ μέλλον καὶ μπορεῖ νὰ πῇ κανεὶς πὺς προφητεῦει.

Στὸ ἐνδέκατο, τέλος, κεφάλαιο πὺν ἀναφέρεται στὸ «Συνέδριο τοῦ Βερολίνου» (σ. 226-255), ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικώτερα καὶ εἰδικώτερα προβλήματα πὺν ἐξετάζονται, δίδεται ἄγνωστο ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ καὶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παρουσία στὸ Συνέδριο καὶ τὸν τρόπο προβολῆς τὸν διεκδικήσεων. Πρὸ παντὸς ὁμως τὸ ὕλικὸ αὐτὸ εἶναι πολὺ ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὴ μετέπειτα ἀγγλικὴ πολιτικὴ καὶ σχετίζεται μ' ἓνα θέμα πὺν δημιουργήθηκε μὲν τότε, ἀλλὰ οἱ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἐπιλύσιν του ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπασχολοῦν τὴν Ἑλλάδα καὶ σήμερα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκχώρησιν τῆς Κύπρου ἀπὸ τὴν Τουρκία στὴν Ἀγγλία. Πολλοὶ Ἕλληνες πίστευαν πὺς ἡ ἐκχώρησιν αὐτὴ θὰ ἦταν τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἔνωσιν τοῦ νησιοῦ με τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἐγινε με τὰ Ἑπτάνησα. Δὲν δικαίωθηκαν βέβαια αὐτοί, ἀλλὰ οἱ ἀπαισιόδοξοι...

Ἡ μελέτῃ τοῦ κ. Κωφοῦ ὀλοκληρώνεται με τὰ «Συμπεράσματα» στὰ ὁποῖα καταλήγει, πὺν συνοψίζουν τὶς ἐκτεθεῖσες ἀπόψεις του καὶ ἀξιολογοῦν τὶς νέες πηγὲς καὶ τὸ ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ, πὺν τοῦ προσκόμισε ἡ ἔρευνα στὰ ἱστορικὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑλλάδος, Ἀγγλίας, Γαλλίας, Αὐστρίας καὶ Γιουγκοσλαβίας. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ σχετίζεται με τὴν ἀνατολικὴ κρίσιν τοῦ 1875-1878 καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς στὴ διαμόρφωσιν τοῦ χάρτη τὸν Βαλκανίων, ἰδιαίτερα δὲ στὴ μοίρα τῆς Ἑλλάδος, ὅπως αὐτὴ προκαθορίστηκε κυρίως ἀπὸ τὶς προθέσεις τὸν Μ. Δυνάμεων, ἀλλὰ καὶ τὶς δικῆς τῆς δυνατότητες καὶ διπλωματικῆς τῆς ἱκανότητες. Παρατίθεται τέλος πλοῦσια βιβλιογραφία καὶ εὐρετήριο ὀνομάτων.

Οἱ ἀρετὲς τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Κωφοῦ ἔχουν ἐπισημανθῇ ἤδη κατὰ τὴν περιληπτικὴ ἔκθεσιν τοῦ περιεχομένου τὸν κεφαλαίων πὺν τὴ συγκροτοῦν καὶ τὴν κριτικὴ τὸν συμπεσμάτων καὶ ἀξιολογήσεων στὶς ὁποῖες προβαίνει, καθὼς καὶ τοῦ τρόπου με τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῖ τὸ πλοῦσιον ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ πὺν ἐξασφάλισε.

Θὰ ὑπογραμμίσουμε ἀκόμη μία φορὰ, κλείνοντας τὴν παρουσίαν αὐτὴ, τὴ χρησιμότητα πὺν ἔχουν οἱ ἐξονυχιστικὲς μελέτες μικρῶν, ἀλλὰ κρίσιμων περιόδων, τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας γιὰ μιὰ σωστὴ ἀποτίμηση τὸν ἱστορικῶν ἐξελίξεων. Πολλὲς φορὲς τὰ κρίσιμα γεγονότα, ἐξεταζόμενα σὲ γενικὲς γραμμὲς, δὲν δείχνουν τὸ πραγματικὸ τους πρόσωπο. Χρειαζέται ἀνίχνευσιν σὲ βάθος, ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τοὺς γιὰ νὰ ἀποκαλυφθῇ ὁ

πυρήνας τῆς ἀλήθειας πού ὑπάρχει σ' αὐτά καί νά γίνη ἔτσι δυνατή ἡ ἀντικειμενική σύνθεση. Καί πρέπει νά σημειωθῇ πῶς ὁ κ. Κωφός κατόρθωσε νά ἀποδευθεθῇ ἀπό τίς συναισθηματικές διαταραχές πού εἶναι φυσικό νά δημιουργοῦνται σ' ἕναν "Ἑλληνα μελετητή, ὅταν στήν ἔρευνά του διαπιστώνη πῶς τῇ μοίρα τῆς πατρίδας του τῇ διαμορφῶνουν ὄχι τὰ δίκαιά της καί ὁ ρόλος πού διαδραμάτισε στήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, ἀλλά τὰ στυγνά συμφέροντα τῶν Μεγάλων. Ἐτσι κατάφερε νά ἐπιτύχῃ μιὰ νηφάλια καί ἀντικειμενική ἀξιολόγηση τῶν γεγονότων, προσόντα πού πρέπει νά χαρακτηρίζουν ἕνα καλὸ ἱστορικό μελετητή.

Θά προσέσουμε, τέλος, πῶς καί γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ χώρου, πολλὰ νέα στοιχεῖα προσφέρει ἡ μελέτῃ τοῦ κ. Κωφοῦ. Εἶναι τὰ στοιχεῖα πού σχετίζονται μὲ τὴν προετοιμασία καί τὴν ἔκρηξη ἐπαναστατικῶν κινήματων στὴ Μακεδονία, τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση, τίς ἑλληνοβουλγαρικὰς διαφορὰς στὸ ἐκκλησιαστικὸ θέμα, πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε τὸ θέμα τοῦ μέλλοντος τῆς Μακεδονίας, τίς προθέσεις τῶν Μ. Δυνάμεων κτλ., Εἶναι, πραγματικά, ἀξιοσημείωτο τὸ ὅτι σ' ἕνα βιβλίον πού ἀναφέρεται βασικά στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Ἀνατολικὴ Κρίση τοῦ 1875-1878 γίνεται τόσο εὐρὺς λόγος γιὰ τὴ Μακεδονία.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Νίκου Νικονάνου. Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1972. Σελ. 69. Εἰκόνες κατόψεων ἐκτὸς κειμένου 2. Πίνακες ἀσπρόμαυροι 32, ἐγχρωμοὶ VIII. Ὁδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 4. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Στ. Πελεκανίδης (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀριθμὸς ἐκδόσεως 133).

Ὁ ὥραϊος αὐτὸς καί, ἐν ὄψει τοῦ ἀφθόνου ὕλικου του, σύντομος μικρὸς Ὁδηγὸς βοηθεῖ νὰ χαρῇ κανεῖς τὸ ὀραϊότερον κομψοτέχνημα ναοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὸν σταυροειδῆ πεντάτρουλλον ναόν, τὸν ἀνεξηγήτως ὀνομαζόμενον τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἀποτελοῦντα ὁμῶς πράγματι τὸ εἰς τὴν Θεοτόκον ἀφιερωμένον Καθολικὸν μνηεῖον, ἰδρυθεῖσης μεταξὺ 1312-1315 ὑπὸ τοῦ ἐκ Βεροῖας καταγομένου πατριάρχου Νίφωνος Α', τοῦ πατριαρχεύσαντος μεταξὺ 1312-1315 καί ὑπὸ κατηγορίαν ἐκθρονισθέντος καὶ ἀποσυρθέντος εἰς τὴν Μονὴν τῆς Περιβλέπτου Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου καὶ ἀπέθανεν.

Μετὰ τὰ Εἰσαγωγικά (σ. 11-15), ὅπου δι' ὀλίγων φωτίζεται φευγαλέως ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνθισις τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ μεταδίδονται εἰς τὸν ἀναγνώστην ὅσα εἶναι σήμερον γνωστά ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ μνημείου, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Μονῆς μέχρι τῆς μετατροπῆς τοῦ Ναοῦ εἰς Τζαμί ὑπὸ τῶν κατακτητῶν τῆς πόλεως Τούρκων τὸ 1430, ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ (τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου του σ. 16-19, τοῦ ἐσωτερικοῦ του σ. 19-24, καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ του σ. 24-30), τῶν Ψηφιδωτῶν του (σ. 31-50) καὶ τῶν Τοιχογραφιῶν του (σ. 51-62). Ἐπονται Σχέδιον κατόψεως καὶ Σχέδιον καθέτου τομῆς τοῦ ναοῦ, σχέδια νεώτερα καὶ ἀπηλλαγμένα παλαιῶν λαθῶν, Πίνακες ἀσπρόμαυροι καὶ Πίνακες ἐγχρωμοί.

Μὲ τὴν βοήθειαν τῶν Σχεδίων κατόψεως καὶ τομῆς καὶ τῶν Πινάκων 1-7, τῶν ἀπεικονιζόντων τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὁ ἀναγνώστης ἡμπορεῖ νὰ παρακολουθήσῃ τὰς παραστατικὰς περιγραφὰς τοῦ συγγραφέως καὶ νὰ ἀποκτήσῃ καθαρὰν εἰκόνα τοῦ ναοῦ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς. Ἐκεῖνον, τὸ ὁποῖον δὲν ἡμπορεῖ ἀνέτως νὰ πράξῃ, εἶναι τὸ νὰ ἀνεύρῃ εὐκόλως τὴν ἀκριβῆ θέσιν τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ εἰς τὰς διασταυρουμένας καμάρας, στηριζόμενος μόνον εἰς τὴν ὑπόδειξιν τῆς θέσεως τῶν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως.